

بازتاب پندهای خواجه جلال‌الدین توران‌شاه در شعر حافظ

۱- امیرافشین فرهادیان^۱

۲- محمد طاهری^۲

چکیده

ارتباط شماری از سروده‌های حافظ با یکدیگر، چشم‌گیر است. تحلیل عناصر این پیوندها گاه می‌تواند به درک دقیق‌تر شعر حافظ بینجامد. تأمل در روابط درون‌متنی دیوان حافظ، اطلاعات ذی‌قیمتی در خصوص رویدادهای زندگی او و برخی شخصیت‌های تأثیرگذار در آن رخدادها، در اختیار ما قرار می‌دهد. یکی از ممدوحان حافظ که نامش در شمار قابل توجهی از سروده‌ها ذکر شده، خواجه جلال‌الدین توران‌شاه، وزیر مشهور شاه شجاع مظفری است. در این جستار با هدف تبیین نقش خواجه توران‌شاه در زندگی و شعر حافظ کوشیده‌ایم نخست اطلاعات حاصل از منابع تاریخی درباره‌ی وی را گردآوری کنیم و سپس با بررسی سروده‌هایی از حافظ که به تصریح درباره‌ی اوست به توصیف مناسب‌اتش با حافظ بپردازیم. آنگاه با تکیه بر بازیابی روابط درون‌متنی دیوان حافظ، کیفیت و اهمیت حضور این شخصیت در شعر حافظ را تحلیل کنیم. نتایج حاصله نشان می‌دهد که میان وی و حافظ رابطه‌ای صمیمانه برقرار بوده است. در مقاطعی که مناسبات حافظ با شاه شجاع و دربار وی به تیرگی و کدورت می‌گرایید، توران‌شاه برای بهبود این روابط کوشش می‌کرد. حمایت از حافظ در برابر مخالفان و دست‌گیری از او در شرایط مضیق‌ه‌ی مالی هم از موارد مهمی است که در ترسیم سیمای توران‌شاه، نباید از نظر دور داشت. افزون بر این، حافظ برخی از پندهای بلند آن وزیر کاردان را در لابلای سروده‌های خویش ثبت کرده است. دریافت و بررسی این سخنان ارز شمند، می‌تواند نتایج مهمی در جهت شناخت بهتر زندگانی حافظ و حتی درک دقیق‌تر شعر او در پی داشته باشد.

واژه‌های کلیدی :

پند، توران‌شاه، حافظ، روابط درون‌متنی

^۱ دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، a.farhadian@ltr.basu.ac.ir

^۲ * (نویسنده مسئول)، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، mtaheri@basu.ac.ir

۱. مقدمه

سراسر دیوان حافظ مشحون از اسامی و القاب ممدوحان وی است. نام و نشان بسیاری از شاهان، وزرا و دیگر رجال عرصه‌ی سیاست زمانه‌ی حافظ، در شعر او بازتاب یافته و این دلیل مهمی است تا به سادگی از کنار رویه‌ی مدحی و سیاسی شعر حافظ عبور نکنیم. نام سلطان‌غیاث‌الدین و شاه‌ابواسحاق از سلسله‌ی اینجو، امیر مبارزالدین محمد، شاه‌شجاع، شاه‌یحیی، شاه‌منصور و سلطان‌غضنفر از آل مظفر و سلطان‌اویس و سلطان‌احمد از آل جلایر به تصریح در سروده‌های حافظ ثبت شده است. افزون بر آن از امرای محلی نظیر «شاه‌هرمز» و «اتابک» (لرستان) نیز یاد شده است. از میان وزرای نام برده شده در دیوان حافظ می‌توان به قوام‌الدین حسن (حاجی قوام)، عمادالدین محمود، برهان‌الدین ابونصر فتح‌الله، قوام‌الدین محمد (صاحب‌عیار) و جلال‌الدین توران‌شاه اشاره کرد. همچنین نام چند تن از بزرگان و رجال از جمله شیخ مجدالدین، شیخ امین‌الدین، شیخ عضدالدین، فخرالدین عبدالصمد و کمال‌الدین ابوالوفا در سروده‌های حافظ مثبت است.

رویه‌ی مدحی و سیاسی شعر حافظ، موضوعی نیست که بتوان به سادگی از کنار آن عبور کرد یا با توجیهاتی نظیر این که بیت‌های متضمن نام ممدوحان، ارتباطی با محتوای سروده‌ها ندارد و بعدها با هدف دریافت صله به پایان غزل‌ها اضافه شده، آن را نادیده گرفت. بر خلاف قول مشهور که ابیات غزل‌های حافظ را مستقل از یکدیگر می‌داند و ضرورتی برای انسجام محور عمودی شعر قائل نیست، بررسی دقیق اشعار حافظ نشان می‌دهد نه تنها میان بیت‌ها رابطه‌ی منطقی وجود دارد بلکه بسیاری از غزل‌ها نیز با یکدیگر پیوند دارند. روشن شدن این پیوستگی‌ها، ارتباط مستقیم با دریافت درست مفاهیم مورد نظر شاعر دارد. به تعبیری دیگر اگر تفسیر و برداشت ما از یک سروده‌ی حافظ، به ضعف محور عمودی شعر و پراکندگی معانی و مضامین آن بینجامد، باید احتمال دهیم که در تفسیر خود به خطا رفته‌ایم. شناخت و تحلیل روابط درون‌متنی دیوان حافظ، اهمیت شایانی در فهم بهتر و روشن‌تر شعر او دارد. باید توجه کرد که دانسته‌های بدست آمده از دلالت‌های درون‌متنی، نسبت به دلالت‌های بینامتنی و مبتنی بر تأویل موثق‌ترند و اعتبار بیشتری دارند.

۲. بیان مسئله

پس از شاه‌شجاع و شاه‌شیخ‌ابواسحاق، نام خواجه جلال‌الدین توران‌شاه، بیش از ممدوحان دیگر در دیوان حافظ ذکر شده است. سبب این موضوع علاقه‌ی وافر حافظ به وی و نیز مدت طولانی

حضورش در سپهر تاریخ سیاسی آن عهد است. از همین جا می‌توان دانست که شناخت این شخصیت برجسته، چه مایه در فهم دیدگاه و شعر حافظ از اهمیت برخوردار است. در منابع تاریخی، اطلاعات قابل توجهی درباره‌ی حیات سیاسی خواجه جلال‌الدین توران‌شاه، وزیر مشهور شاه شجاع مظفری، ثبت شده است. اما دیوان حافظ اطلاعات مهمی درباره‌ی روابط او با حافظ، در اختیار ما می‌گذارد. این دانه‌ها به شناخت کامل‌تر این شخصیت برجسته و تأثیرش بر زندگانی حافظ کمک می‌کند و در نهایت درک دقیق‌تر بخشی از سروده‌های او را میسر می‌سازد.

۳. روش تحقیق

این پژوهش با روش تحلیل محتوا و به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی انجام یافته و در آن کوشش شده با مراجعه به دیوان حافظ، نخست سروده‌هایی که به تصریح در پیوند با توران‌شاه هستند، مورد بررسی قرار گیرند. سپس از طریق بازیابی پاره‌ای دلالت‌های درون‌متنی، مناسبات و روابط وی با شاعر تحلیل شود.

۴. پیشینه‌ی تحقیق

با وجود آن که جلال‌الدین توران‌شاه، وزیر پرآوازه‌ی شاه شجاع مظفری، در بسیاری از منابعی که به توضیح و شرح دیوان حافظ پرداخته‌اند، کم و بیش معرفی شده است اما در هیچ یک به انعکاس سخنان او در دیوان حافظ اشاره نشده است. «وزیران عصر حافظ در دیوان حافظ» به قلم ایرج شهبازی، تنها مقاله‌ای است که به بررسی اشعار حافظ در ستایش چهار تن از وزیران عصر از جمله توران‌شاه پرداخته است. در این مقاله نیز به نقل سخنان و اندرزهای توران‌شاه توسط حافظ، اشاره‌ای نشده است. در این تحقیق برای نخستین بار به این موضوع خواهیم پرداخت.

۵. بحث

۱.۵. توران‌شاه در تواریخ

نخستین اطلاعی که در تواریخ از خواجه جلال‌الدین توران‌شاه ثبت شده آن است که در اوان تکیه زدن شاه شجاع بر سریر سلطنت، به حکومت ابرقو منصوب گشته است. غنی احتمال داده است که وی از احفاد شیخ محمود شبستری صاحب «گلشن راز» باشد. شبستری مدتی از عمر خود را در کرمان گذرانده و در آن جا صاحب فرزندانی شده بود (غنی، ۱۳۵۹: ۳۸). رخدادهای زندگانی این رجل سیاسی قرن هشتم، بدین قرار است: